

Перебийніс В.І.

д.е.н., професор, академік АЕН України,
завідувач кафедри бізнес-адміністрування
та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Полтавського університету економіки і торгівлі,
голова Полтавського обласного правління
Спілки економістів України

Перебийніс Ю.В.

викладач Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

**ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ
У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ**

Подальший розвиток аграрного сектора економіки нерозривно пов'язаний із рівнем функціонування сільської місцевості [1; 2; 3].

Про головну роль сільського господарства країни у формуванні продовольчої безпеки свідчить достатньо високий рівень самозабезпеченості основними видами продовольства (виробництво до внутрішнього використання на території України), який у 2013 р. склав: зерно – 221,0%; картопля – 97,2%; овочі та продовольчі бабтанні – 101,2%; плоди, ягоди та виноград – 81,0%; м'ясо та м'ясопродукти – 93,4%; молоко та молокопродукти – 101,6%; яйця – 109,7% [4, с. 161].

У сільському, лісовому та рибному господарстві створюється десята частина валової доданої вартості країни (2013 р.). Причому за досліджуваний період темпи зростання валової доданої вартості у зазначеному секторі національної економіки перевищували загальнодержавні темпи (табл. 1). Це свідчить про високий потенціал аграрного сектора та сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру на світових ринках продовольства, де Україна лідирує в продажах зерна,

соняшникової олії, ріпаку, курятини.

Таблиця 1

Валова додана вартість за видами економічної діяльності

	2010	2011	2012	2013	2013 р. у % до 2010 р.
Валова додана вартість (основні ціни), млрд. грн	992,2	1166,9	1262,2	1318,9	132,9
Сільське, лісове та рибне господарство	82,9	110,0	113,2	131,7	158,9
У відсотках до загального підсумку					
Валова додана вартість (основні ціни)	100,0	100,0	100,0	100,0	x
Сільське, лісове та рибне господарство	8,4	9,4	9,0	10,0	+1,6 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [4, с. 35], власні розрахунки

Сільські території є не лише виробничим базисом (сільськогосподарські угіддя), але й місцем проживання сільського населення. Однак, згідно зі статистичними даними протягом 1991–2013 років чисельність сільського населення скоротилася майже на 3 млн осіб. Нині там проживає трохи більше 14 млн громадян. Якщо в 1991 р. було близько 500 сіл із населенням до 50 осіб, то зараз таких вже 4 тис. (у 8 разів більше). При чисельності постійного населення України впродовж 2010–2013 років 45–46 млн осіб сільське населення складало 14 млн осіб, тобто близько третини (табл. 2).

Таблиця 2

Населення України (станом на 1 січня)

	2011	2012	2013	2014	2014 р. у % до 2011 р.
Усе населення (постійне), млн осіб	46,0	45,5	45,4	45,2	98,3
Сільське населення, млн осіб	14,1	14,3	14,2	14,2	100,7
Частка сільського населення, %	31,6	31,5	31,4	31,3	-0,3 п. п.
Частка сільського населення у віці 16–59 років, %	29,4	29,6	29,6	29,8	+0,4 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [4, с. 29], власні розрахунки

Втім, унаслідок швидкого старіння та міграції молоді в міста питома вага сільського населення у працездатному віці (16–59 років) менша, ніж у місті, і складає близько 30%.

Розглядаючи зайнятість населення в розрізі видів економічної діяльності, варто зазначити, що у сільському, лісовому та рибному господарстві зайнято в межах 17% (табл. 3), що значно вище рівня європейських країн.

Таблиця 3

Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності

	2012	2013	2013 р. у % до 2012 р.
Усього, млн осіб	20,4	20,4	100,0
Сільське, лісове та рибне господарство, млн осіб	3,5	3,6	102,8
У відсотках до загального підсумку			
Усього	100,0	100,0	0,0 п. п.
Сільське, лісове та рибне господарство	17,2	17,5	+0,3 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [4, с. 30], власні розрахунки.

Дослідження структури найманих працівників за

видами економічної діяльності показує, що в сільському, лісовому та рибному господарстві країни зайнято близько 9% усіх найманих працівників, у тому числі в сільському господарстві близько 8%. Для цього показника характерна тенденція до зменшення – з 8,3% у 2010 р. до 8,1% у 2013 р. (табл. 4).

Таблиця 4

Кількість найманих працівників за видами економічної діяльності

	2010	2011	2012	2013	2013 р. у % до 2010 р.
Усього, млн осіб	7,8	7,7	7,6	7,3	93,6
Сільське, лісове та рибне господарство	0,7	0,7	0,7	0,7	100,0
у т. ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	0,6	0,6	0,6	0,6	100,0
У відсотках до загального підсумку					
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	x
Сільське, лісове та рибне господарство	9,3	9,2	9,2	9,1	97,8
у т. ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	8,3	8,2	8,2	8,1	97,6

Джерело: дані Державної служби статистики [4, с. 31], власні розрахунки.

Для значної частки сільських жителів заробітна плата є головним джерелом їх існування. Варто зазначити, що внаслідок дії багатьох чинників, у тому числі інституціональних, рівень доходів на селі десятиліттями був нижчим за рівень доходів у місті (табл. 5).

Таблиця 5

**Середньомісячна номінальна заробітна плата
штатних працівників за видами економічної діяльності**

	2010	2011	2012	2013	2013 р. у % до 2010 р.
Усього, грн	2239	2633	3026	3265	145,8
Сільське, лісове та рибне господарство, грн	1472	1853	2086	2340	159,0
у т. ч. сільське господарство	1430	1791	2026	2270	158,7
У відсотках до середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників в цілому по країні					
Сільське, лісове та рибне господарство	65,7	70,4	69,0	71,7	+6,0 п. п.
у т. ч. сільське господарство	63,9	68,0	67,0	69,5	+5,6 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [4, с. 32], власні розрахунки.

Територія – це обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах; вона визначається протяжністю як специфічним видом «просторового» ресурсу, площею, географічним розташуванням, природними умовами, економічним освоєнням [5]. Сільська територія, на наш погляд, – це частина території, що визначається протяжністю, площею, природно-економічними умовами, де може здійснюватися переважно сільськогосподарське виробництво і можуть бути розташовані населені пункти.

Згідно з Державними будівельними нормами ДБН Б.2.4-1-94 «Планування та забудова сільських поселень» сільські населені пункти поділяють на селище, село, хутір. Проблематичним залишається статус селища міського типу, яке займає проміжне місце між сільським населеним пунктом і містом. Зазначимо, що в Україні значна кількість районних центрів має статус селища міського типу. Водночас такі селища на своїй території можуть мати не тільки

підприємства промисловості, побуту, але й сільського господарства. Зокрема, селище міського типу Котельва Полтавської області (районний центр Котелевського району, 12 тис. жителів), має за основні підприємства, що забезпечують населення роботою, сільськогосподарські виробничі кооперативи «Батьківщина», «Дружба» та ТОВ «Агрофірма «Маяк», які формують понад половину валового продукту цієї галузі зазначеного району. Тому, виникає закономірне питання щодо приналежності зазначених селищ міського типу до сільської місцевості.

Особливістю сільської поселенської мережі є те, що вона значною мірою залежить від розвитку сільськогосподарського виробництва. Проведені дослідження свідчать, що укрупнення колгоспів в 60–70-ті роки минулого століття стало початком відмирання так званих «неперспективних» сіл та у геометричній прогресії сприяло міграції сільської молоді в міста.

Реформування аграрної економіки в період з 90-х років ХХ ст. до нашого часу на перший план виносило питання переведення сільськогосподарського виробництва на ринкові засади господарювання. Отже основним ставала економічна доцільність функціонування тих чи інших організаційно-правових форм господарювання. Водночас «на завтра» відкладалися соціальні питання. Сьогодні, як вважають дослідники, «однією з фундаментальних проблем економічної науки є розроблення теоретико-методологічних засад комплексного і збалансованого розвитку аграрного сектора економіки і сільських громад як єдиної агросоціальної системи» [6].

Інституціональна теорія доводить, що соціокультурний психотип власника, його бізнесовий інтерес гармонізуватимуть з потребами й інтересами сільського населення та розвитку території тільки за умов проживання

на селі. Однак дослідження, проведені Національною академією аграрних наук у 2013 р., засвідчили, що серед власників середніх аграрних підприємств лише 30–50% проживає у сільській місцевості. Навіть щодо фермерів цей показник коливається від 70% до 95%. З власників агрохолдингів ніхто не живе на селі [7].

Дослідження соціологів, проведені в 2015 р., свідчать, що в цілому при негативному ставленні до влади у жителів сільської місцевості спостерігається бажання і далі отримувати допомогу від держави. За даними соціологічної компанії «Sociostream AG», основні свої надії сільське населення покладає саме на державу. Так, лише половина тих, хто займається власним господарством, готові платити податки. Соціологи роблять висновок, що сільські жителі по суті не готові брати на себе відповідальність за розвиток села. Це не випадково, адже на думку голови правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента» В. Фесенка, характерними рисами для українців є патерналістська свідомість, дуалізм, амбівалентність свідомості [8].

Джерелом розвитку сільських територій, з одного боку, є господарські суб'єкти, які забезпечують працевлаштування сільських мешканців, формують основні податкові надходження і цим сприяють підтриманню чи навіть розвитку соціальної інфраструктури. З іншого боку, очевидно, певний фінансовий вклад має здійснювати держава, особливо в депресивних районах. Окрім того, на державу інституціональна теорія накладає важливі функції державного регулювання соціально-економічних процесів на селі, що мають здійснюватися через інститути та інституції, які повинні ефективно функціонувати.

Розвиток сільських територій, на наш погляд, має ґрунтуватися на основі концепції «соціальної держави». «Економічна енциклопедія» визначає її основні функції:

1) справедливий перерозподіл доходів між різними верствами і групами через запровадження прогресивного оподаткування;

2) створення відповідних умов для розвитку особистості, її творчих здібностей;

3) реалізація права на змістовну працю для кожної працездатної людини, у процесі якої розвиваються її організаторські, розумові й творчі здібності;

4) високий рівень матеріального добробуту й задоволення духовних потреб;

5) захист громадян від негативних аспектів механізму ринкової економіки;

6) забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності суспільства (передусім недопущення соціальних конфліктів та ін.) [9, с. 419].

На європейському континенті виділяють такі моделі соціальної держави: англосаксонська (лібералізм + популізм); скандинавська (соціал-демократія); західноєвропейська (соціал-демократія + християнська демократія); південноєвропейська (спадщина фашизму + популізм); східноєвропейська (спадщина соціалізму + неолібералізм) [10].

Незважаючи на чисельні недоліки соціальної моделі держави (зростання боргових зобов'язань держав, збільшення соціальної диференціації, загострення екологічних проблем, рух соціальної активності окремих верств населення до радикалізму, корупція), її інститути в цілому забезпечили економічний і соціальний розвиток західноєвропейських країн у період після Другої світової війни до наших днів.

Важливим напрямом удосконалення підходів у формуванні соціальної держави, на думку Р.С. Грінберга [11, с. 226], є врахування того, що не можна все віддавати на відкуп ринковій економіці, адже без соціально-політичних

обмежень ринкова економіка нездатна забезпечити справедливість у суспільстві. Як зазначає академік НАН України В.М.Геєць, «глобальні виклики сучасності довгострокового характеру (серед яких – виснаженість навколишнього середовища та його ресурсів, нові види хвороб, глобальне потепління, конфлікти за ресурси і ряд інших) можуть виявитися нерозв'язаними у процесі економічного зростання колишньої моделі. Відповіддю на негативний сценарій розвитку подій може стати політика відтворення економічної та соціальної життєдіяльності на основі загальної гуманізації виховання та освіти, яка сприятиме формуванню в наступному поколінні «критичної маси» людей, здатних і в індивідуальних, і в колективних засадах суспільного і державного устрою раціоналізувати свою поведінку (в тому числі і у взаємодії з навколишнім середовищем). До регуляторного механізму взаємодії соціального і державного необхідно імплементувати етичну складову, яка, як показав досвід колишньої соціалізації людини й держави, не була в нього включена [10]. У контексті розвитку інституціональної теорії під впливом глобалізації інститут держави трансформується в нові моделі та форми, зокрема, в утворення типу корпорації-держави [12], заміну концепції соціальної держави на концепції держави розвитку [13, с. 1–9].

Сільське господарство (відповідно й сільське населення) потерпає від так званих «провалів ринку», які час від часу виникають внаслідок неспрацювання традиційних ринкових законів, зокрема, на ринку праці. Про це свідчить і те, що впродовж останніх 15–20 років більшість випускників сільських шкіл поповнюють лави вищих навчальних закладів, у той же час як через недобори постає питання про існування окремих сільських профтехучилищ, які готують кадри механізаторів та інших фахівців для села. Тому держава має

удосконалювати свої інститути з тим, щоб соціальна держава могла обмежувати зазначені провали ринку, забезпечуючи розвиток сільської місцевості.

Як один із напрямків удосконалення інституційного забезпечення розвитку сільських територій є застосування програмно-цільового підходу. Очевидно, координатором розробки відповідних програм має бути міністерство економічного розвитку і торгівлі України, а до формування програми мають залучатися інші міністерства і відомства, зокрема, міністерство аграрної політики і продовольства, наукові установи, вищі навчальні заклади.

Отже, до першочергових напрямків удосконалення інституційного забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій варто віднести такі:

- удосконалення державного регулювання доходів сільського населення, зокрема, оплати праці сільськогосподарських працівників, підвищення їх рівня до середнього по країні;
- розробка й реалізація державних програм із розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, благоустрою сільських населених пунктів;
- застосування програмно-цільового підходу як інструмента державного регулювання розвитку сільських територій.

Література:

1. Перебийніс В.І. Державне регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій / В.І. Перебийніс, В.І. Гавриш, Ю.В. Перебийніс // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки». – 2014. – №1. – С. 79–84.

2. Перебийніс В.І. Управління використанням трудових ресурсів на підприємствах: монографія / В.І. Перебийніс, Т.П. Житник. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008 – 332 с.

3. Перебийніс В.І. Формування доходів працівників підприємств: монографія / В.І. Перебийніс, Т.О. Сазонова. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008 – 265 с.
4. Сільське господарство України – 2013 рік. Стат. збірник / За ред. Н.С. Власенка. – К.: Державна служба статистики, 2014. – 390 с.
5. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический аппарат / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
6. Ольшанська О.В. Методологічні основи формування агросоціальних систем // Економіка України. – 2013. – №10 (623). – С. 74–80.
7. Чопенко В. Колискова для села // Дзеркало тижня, 29 травня 2015 р.
8. Сільському населенню України притаманний повальний патерналізм // <http://www.depo.ua/ukr/money/silskomu-naselennyu-ukrayini-pritamanniy-rovvalniy-paternalizm--03062015162300>.
9. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Редкол.: ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
10. Геєць В.М. Яке майбутнє у соціальної держави? // Економіка України. – 2013. – №7 (620). – С. 4–20.
11. Гринберг Р.С. Свобода и справедливость. Российские соблазны ложного выбора. – М.: Магистр; ИНФРА-М, 2012. – 416 с.
12. Харин А. Эволюционные модели государства постмодерна // Свободная мысль. – 2012. – №11–12. – С. 91–95.
13. Доклад о человеческом развитии 2013. – М.: Весь Мир, 2013. – 216 с.

СПІЛКА ЕКОНОМІСТІВ УКРАЇНИ

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ФОРМУВАННЯ
НОВОЇ ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

*(матеріали X Пленуму Правління Спілки економістів України
та Міжнародної науково-практичної конференції)*

Київ – 2015